

Οί περι Ἰουδαίων ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Φωτίου*

Χρήστου Καρακόλη**

A. Εἰσαγωγικά

Οἱ δισημιεῖς σχέσεις Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων ἀποτελοῦν ἓνα βαρυσήμαντο κεφάλαιο στὴν ἱστορία τῶν δύο θρησκευτικῶν κοινοτήτων μὲ πάμπολλες διακυμάνσεις, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ ἀξιοσημειώτες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς παραμέτρους καὶ διαστάσεις.

Εἰδικὰ ὁ 9ος αἰώνας μ.Χ., ἡ ἐποχὴ δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποία ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ Μέγας Φῶτιος, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὶς σχέσεις αὐτές. Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἐξῆλθε ἀπὸ τὴ δευτέρη καὶ τελικὴ φάση τῆς εἰκονομαχίας τὸ 842 μ.Χ. Λόγω τῆς ἀνεικονικότητος τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας οἱ Ἰουδαῖοι εἶχαν θεωρηθεῖ ἀπὸ πολλοὺς Βυζαντινοὺς συνυπεύθυνοι γιὰ τὴν εἰκονομαχία καὶ ὅπωςδῆποτε ὁμοϊδεάτες τῶν εἰκονομάχων στὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων¹. Εἶναι ἀξιοσημεῖο ὅτι ἀκριβῶς

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς εἰσήγησης ποὺ ἔλαβε χώρα στὴν κοινὴ σύσκεψη τοῦ Προέδρου καὶ τῶν μελῶν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν κοσμητόρων, προέδρων καὶ καθηγητῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης στὸ πλαίσιο τῶν καθιερωμένων ἐτήσιων ἐκδηλώσεων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁγίου Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, στὸ Διορθόδοξο Κέντρο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Πεντέλη, 6 Φεβρουαρίου 2020).

** Ὁ Χρήστος Καρακόλης εἶναι Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Βλ. A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, ἐκδ. Routledge & Kegan Paul, London 1971, σσ. 67-77· R. Fishman-Duker, "Images of Jews in Byzantine Chronicles: A General Survey", στό: R. Bonfil, O. Irshai, G. G. Stroumsa καὶ R. Talgam (ἐπιμ.), *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Jerusalem Studies in Religion and Culture 14, ἐκδ. Brill, Leiden 2012, σσ. 796-797· M. Meyer, "Refracting Christian Truths through the Prism of the Biblical Female in Byzantine Illuminated Manuscripts", στό: Bonfil κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Jews*, σσ. 995-996· E. Kohen, *History of the Byzantine Jews: A Microcosmos in the Thousand Year Empire*, ἐκδ. University Press of America, Lanham

λόγω τῆς ἀνεικονικότητας τῆς θρησκείας τους καὶ οἱ Μουσουλμάνοι θεωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ὑπὸ ἀντίστοιχο πρῖσμα². Ἦταν ἐπόμενο λοιπὸν νὰ ὑπάρχει μία διάχυτη πικρία καὶ ἐχθρότητα κατὰ τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ ὅσους Χριστιανοὺς εἶχαν ὑποφέρει ἢ καὶ εἶχαν διωχθεῖ λόγω τῆς εἰκονομαχίας. Ἐξ ἄλλου ὁ εἰκονομάχος αὐτοκράτορας Μιχαὴλ Β΄ ὁ Τραυλός (770-829), ὅπως φαίνεται, εἶχαν παράσχει εἰδικὰ προνόμια στοὺς Ἰουδαίους, ἐν ὅσῳ οἱ εἰκονόφιλοι εὐρίσκοντο ὑπὸ διωγμὸν³. Ἐνας μάλιστα ἐκ τῶν διωχθέντων ἦταν καὶ ὁ πατέρας τοῦ Μεγάλου Φωτίου Σέργιος. Μποροῦμε εὐλόγα νὰ εἰκάσουμε ὅτι τὸ οἰκογενειακὸ, ἀλλὰ καὶ τὸ προσωπικὸ δράμα τοῦ νεαροῦ Φωτίου σφράγισε τὰ νεανικά του χρόνια καὶ πιθανῶς νὰ συνέβαλε σὲ κάποιον βαθμὸ καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν περὶ Ἰουδαίων ἐν γένει ἀπόψεών του.

Σημαντικὴ παράμετρο τοῦ θέματός μας ἀποτελεῖ ἡ προσέγγιση ἀπὸ βυζαντινῆς πλευρᾶς τῶν ἐξιουδαϊσθέντων σὲ κάποιον βαθμὸ Χαζάρων μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό τους. Ὁ Μέγας Φώτιος εἶναι πλέον Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καί, ὅπως φαίνεται, ἀποτελεῖ τὸν ἰθύνοντα νοῦ πίσω ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ στὴ βασιλικὴ αὐλὴ τῶν Χαζάρων μιᾶς βυζαντινῆς πρεσβείας τὸ 861 μ.Χ., μέλη τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ ἀδελφοὶ ἅγιοι Κωνσταντῖνος (ὁ μετέπειτα Κύριλλος) καὶ Μεθόδιος⁴. Σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς εἶναι ὁ θεολογικὸς διάλογος μὲ ἐκπροσώπους τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ προκειμένου νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἀνωτερότητα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Πρόκειται γιὰ μία σημαντικὴ ἱεραποστολικὴ χαρακτῆρα πρωτοβουλία καὶ δὴ σὲ περιοχὴ στὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἐπικρατεῖ ὁ Ἰουδαϊσμός⁵.

2007, σσ. 71-72.

2. Βλ. τὴ σχετικὴ συζήτηση στοῦς: F. E. Peters, *The Monotheists: Jews, Christians, and Muslims in Conflict and Competition. Volume II: The Words and Will of God*, ἐκδ. Princeton University Press, Princeton 2003, 204-207· P. Crone, "Islam, Judeo-Christianity and Byzantine Iconoclasm" στό: M. Bonner (ἐπιμ.), *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, The Formation of the Classical Islamic World 8, ἐκδ. Routledge, London/New York 2017, σσ. 361-400.

3. Βλ. σχετικὰ L. W. Barnard, *The Graeco-Roman and Oriental Background of the Iconoclastic Controversy*, ἐκδ. Brill, Leiden 1974, σσ. 42-46· J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, ἐκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2009, σσ. 137-138.

4. Βλ. σχετικὰ Ἀ. Φ. Κραλίδης, *Οἱ Χαζάροι καὶ τὸ Βυζάντιο: Ἱστορικὴ καὶ θρησκευτολογικὴ προσέγγιση*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 228-234.

5. Βλ. σχετικὰ Kohen, *History*, σσ. 85-86.

Ἀργότερα, πιθανῶς τὸ 875 μ.Χ., ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος Α΄ (811-886) προσέφερε κίνητρα καὶ προνόμια γιὰ νὰ δελεάσει τοὺς Ἰουδαίους τῆς αὐτοκρατορίας, ὥστε αὐτοὶ νὰ δεχθοῦν τὸ βάπτισμα καὶ νὰ ἐκχριστιανισθοῦν⁶. Ὁ Βασίλειος ἀκολούθησε ἐν προκειμένῳ πρακτικὲς προηγούμενων αὐτοκρατόρων ἔναντι τῶν Ἰουδαίων, ἀλλὰ σὲ πολὺ ἥπιότερη μορφή. Συγκεκριμένα, τόσο ὁ Ἡράκλειος τὸ 632, ὅσο καὶ ὁ Λέων ὁ Γ΄ τὸ 721-722, εἶχαν προβεῖ σὲ ὑποχρεωτικούς ἐκχριστιανισμούς Ἰουδαίων θεσπίζοντας τὸ ὑποχρεωτικὸ βάπτισμα⁷. Οἱ μὴ συμμορφούμενοι φυσικὰ ἐδιώκοντο. Τὰ μέτρα αὐτὰ δὲν εἶχαν ὥστόσο τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἴσως αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ λόγος ποὺ ὁ Βασίλειος Α΄ ἐπέλεξε μίαν κάπως διαφορετικὴν πολιτικὴν ἡπιοῦ προσηλυτισμοῦ, ἀσφαλῶς ὅμως μὲ τὸν ἴδιον βασικὸν στόχο, τὴν ἐξασφάλιση δηλαδὴ τῆς θρησκευτικῆς ὁμοιογένειας καὶ ἄρα τῆς ἐνότητος τῆς αὐτοκρατορίας. Βλέποντας ὥστόσο ὁ Βασίλειος ὅτι καὶ ἡ δική του ἡπια προσέγγιση δὲν ἀπέφερε τοὺς ἀναμενόμενους καρποὺς ἀκολούθησε τελικὰ καὶ ἐκεῖνος τὴν πολιτικὴν τῶν Ἡρακλείου καὶ Λέοντος Γ΄, ὑποχρεώνοντας τοὺς Ἰουδαίους νὰ δεχθοῦν τὸ χριστιανικὸ βάπτισμα⁸. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σχετικὲς διατάξεις παρέμειναν σὲ ἰσχύϊ καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου, ὥστόσο στὴν πράξιν τὰ σχετικὰ μέτρα ἀτόνησαν καὶ πολλοὶ βαπτισθέντες Ἰουδαῖοι ἐπανέκαμψαν στὸν Ἰουδαϊσμό⁹. Ἐφ' ὅσον ὁ Βασίλειος προχώρησε στὶς σχετικὲς διατάξεις τὸ 875 ἢ τὸ ἀργότερον τὸ 876, σύμφωνα μὲ τοὺς εἰδικoὺς ἐρευνητῆς, ὁ Φώτιος δὲν εἶχε ἀκόμη ἀρχίσει τὴν δευτέρην πατριαρχικὴν θητεία του (877-886)¹⁰. Ὡστόσο εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Βασίλειος, ἂν καὶ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἔλαβε τὴν ἀπόφαση τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καὶ τῆς ἐπανατοποθέτησής σὲ αὐτὸν τοῦ Ἰγνατίου (867), ὑπῆρξε θαυμαστῆς τοῦ Φωτίου. Δὲν μπορούμε ἐπομένως νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενον νὰ

6. Βλ. σχετικὰ Kohen, *History*, σσ. 97-98.

7. Βλ. σχετικὰ Sharf, *Jewry*, σσ. 61-67· A. Sharf, *Jews and Other Minorities in Byzantium*, ἐκδ. Bar-Ilan University Press, Jerusalem 1995, σσ. 108-118.

8. Βλ. σχετικὰ Sharf, *Jewry*, σσ. 88-92.

9. Βλ. σχετικὰ J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641-1204*, ἐκδ. Burt Franklin, New York 1970, σ. 140.

10. Βλ. σχετικὰ Starr, *Jews*, σ. 134.

ὕπῃρξε κάποιου εἴδους ἔμμεση ἐπίδραση τῶν θέσεων τοῦ Φωτίου ἐπὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου σχετικὰ μὲ τοὺς Ἰουδαίους¹¹.

Ἡ ἀνωτέρω σκιαγράφηση τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τοποθετοῦνται καὶ οἱ περὶ Ἰουδαίων ἀναφορὲς τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀντικειμενικὴ καὶ σφαιρικὴ κατανόηση καὶ ἀξιολόγησή τους. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς παρούσης εἰσηγήσεως ἐξετάσαμε μέσῳ τοῦ ἠλεκτρονικοῦ Thesaurus Linguae Graecae (TLG) ὅλες τὶς ἀναφορὲς τῶν λέξεων Ἰουδαῖος καὶ Ἑβραῖος καὶ τῶν παραγῶγων τους στὰ ἔργα τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, ἐξαιρώντας ὅμως, γιὰ νὰ ἔχουμε σαφέστερη εἰκόνα, τὰ ἀμφισβητούμενα καὶ τὰ νόθα ἔργα ποὺ ἀποδίδονται σὲ αὐτόν. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Φωτίου ἡ *Μυριόβιβλος* δὲν μᾶς παρέχει σημαντικὲς πληροφορίες, ἀφοῦ ἀπαρτίζεται ἀπὸ περιλήψεις βιβλίων ποὺ εἶχε ἀναγνώσει ὁ Μέγας Φώτιος. Ἀντιθέτως ὑπάρχουν ὀρισμένες ἀξιόλογες ἀναφορὲς στὶς *Ὀμιλίαι* τοῦ Φωτίου καὶ πολὺ περισσότερες στὶς *Ἐπιστολές* του καὶ στὰ *Ἀμφιλόχεια*. Ἀξιόλογες τέλος ἀναφορὲς ὑπάρχουν καὶ στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Φωτίου στὶς *ἐπιστολές* τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, κυρίως δὲ στὴν πρὸς *Ῥωμαίους* ἐπιστολή.

Μετὰ τὶς ἀνωτέρω εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις, θὰ παρουσιάσουμε στὸ κύριο μέρος τῆς παρούσης εἰσηγήσεως ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῶν ἀπόψεων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου γιὰ τοὺς Ἰουδαίους ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἔργα του. Θὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν παρουσίασή μας μὲ τὴ διατύπωση συμπερασμάτων καὶ μὲ ἓνα ἐπίμετρο σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ θέματος γιὰ τὸν σύγχρονο ἐκκλησιαστικὸ βίον καὶ λόγο.

Β. Περὶ Ἰουδαίων ἀναφορὲς τοῦ ἱεροῦ Φωτίου

Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς περὶ Ἰουδαίων ἀναφορὲς τοῦ ὁ Μέγας Φώτιος τοὺς προβάλλει ὡς παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν. Ἔτσι ἀναφέρει

11. Πβλ. E. Maayan-Fanar, "Silenus among the Jews? Anti-Jewish Polemics in Ninth-Century Byzantine Marginal Psalter", στό: K. Kogman-Appel καὶ M. Meyer (ἐπιμ.), *Between Judaism and Christianity: Art Historical Essays in Honor of Elisheva (Elisabeth) Revel-Neher*, The Medieval Mediterranean 81, ἐκδ. Brill, Leiden 2008, σ. 275.

π.χ. στις *Ὁμιλίες* του ότι ὁποῖος ἀμελήσει τὸν πνευματικὸ ἀγῶνα θὰ προσελκύσει ἐπ' αὐτοῦ τὴν κατὰ *Ἰουδαίων ἀράν*, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἓνα ἔθνος ἀμαρτωλόν, λαὸς πλήρης ἀμαρτιῶν καὶ ἀνίατος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀσθένεια ἢ ὁποῖα τὸν μαστίζει¹². Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ τοῦ Φωτίου εἶναι προτρεπτικοῦ χαρακτῆρα μὲ ποιμαντικὴ σκόπευση. Ἀντιστοίχως ὁ Φώτιος προτρέπει τοὺς πιστοὺς νὰ καρποφορήσουν καὶ νὰ μὴν ὁμοιάσουν μὲ τὴν ἄκαρπη συκιὰ τοῦ εὐαγγελίου¹³, ἢ ὁποῖα ἀπεικονίζει τὴν ἄγονον καὶ τραχεῖαν συναγωγὴν. Ὅπως ξηραίνεται ὀλόκληρη ἡ συκιὰ καὶ ὄχι μόνο τὰ κλαδιὰ ποὺ δὲν παράγουν καρπούς, ἔτσι κινδυνεύουν νὰ ξεραθοῦν καὶ οἱ Χριστιανοὶ ποὺ δὲν καρποφοροῦν πνευματικά, παρὰ τὸ ὅτι ἔχουν τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ ὡς πνευματικὴ ρίζα τους¹⁴.

Σὲ ἄλλη ὁμιλία του ὁ Φώτιος στηλιτεύει τοὺς Ἰουδαίους τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, διότι, ἐνῶ κατὰ τὴν ἔνδοξη εἴσοδο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα τὰ μικρὰ παιδιὰ τὸν δοξολογοῦν ὡς βασιλέα, οἱ γεροντότεροι διακατέχονται ἀπὸ φονικὴ διάθεση ἐναντίον του. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Φώτιος οἰκτίρει τοὺς Ἰουδαίους γιὰ τὴν πώρωση, τὴν ἀσθένεια τῆς ψυχῆς, τὴν ἄγνοια, τὴν οἴηση ἀλλὰ καὶ τὴν ἔλλειψη ἐπίγνωσης τῆς καταστάσεώς τους. Δὲν πρόκειται μάλιστα ἀπλῶς γιὰ ἄγνοια, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὅτι κατ' οὐσίαν δὲν θέλησαν νὰ ἀποκτήσουν ἐπίγνωση καὶ νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν ἀλήθεια¹⁵. Ὁ Φώτιος θέτει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἐξῆς ρητορικὰ ἐρωτήματα πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς: «Πῶς μπορεῖς, Ἰουδαῖε, νὰ βλασφημεῖς αὐτὸν ποὺ οἱ προφῆτες, γιὰ τοὺς ὁποίους καυχᾶσαι, προφήτευσαν; Πῶς ἐλπίζεις στὸ γράμμα τοῦ νόμου, ἀλλὰ ἀθετεῖς τὸ πνεῦμα του;»¹⁶. Ἀφοῦ δὲ στηλιτεύσει τὴν κακοπιστία, τὴν ἀπειθία, τὴν ἀπιστία, τὴ μωρία, τὴ σαθρότητα τῶν λογισμῶν, τὴ φαυλότητα καὶ τὴ μοχθηρία τῶν Ἰουδαίων, καταλήγει στὸ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ὀφείλουν νὰ ἀποφεύγουν τὰ ψυχοφθόρα πάθη, τὴν κενοδοξία, τὸν φθόνον, τὴν οἴηση, τὴν ἀχαριστία, τὴ βλασφημία,

12. Φωτίου, *Ὁμιλία* 4, στό: Β. Λαούρδας (ἐπιμ.), *Φωτίου Ὁμιλίαι: Ἐκδοσις κειμένου, εἰσαγωγή καὶ σχόλια*, Ἑλληνικά, Παράρτημα 12, ἐκδ. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 46.

13. *Ματθ.* 21, 19.

14. Φωτίου, *Ὁμιλία* 6, Λαούρδας (ἐπιμ.), *Ὁμιλίαι*, σ. 65.

15. Φωτίου, *Ὁμιλία* 8, Λαούρδας (ἐπιμ.), *Ὁμιλίαι*, σ. 83.

16. Φωτίου, *Ὁμιλία* 8, Λαούρδας (ἐπιμ.), *Ὁμιλίαι*, σ. 84.

τὴν ἀγνωμοσύνη, τὴν πονηρία καὶ τὴ θεομαχία, ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς Ἰουδαίους. Ἀντίθετα, προτρέπει τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μιμηθοῦν τὰ ἄκακα παιδιὰ σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου¹⁷.

Ἐξ ἄλλου σὲ ἄλλη ὁμιλία του ὁ Μέγας Φώτιος συνδέει αἰτιωδῶς τὴ θανάτωση τοῦ Ἰησοῦ, τὴν εὐθύνη τῆς ὁποίας ἀποδίδει πλήρως στοὺς Ἰουδαίους, μὲ τὶς μετέπειτα ἱστορικὲς περιπέτειες τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Θέτει δὲ ρητορικὰ ἐρωτήματα πρὸς τὸν Ἰουδαῖο ὁ ὁποῖος ὀπλίστηκε ἐναντίον τοῦ Ἰησοῦ ἀγνοώντας τὰ θαυμαστά σημεῖα ποὺ ἀκολούθησαν τὸν βίο του¹⁸. Σύμφωνα μὲ τὸν Φώτιο, οἱ Ἰουδαῖοι ἀπώλεσαν κάθε ἐλπίδα: ὁ ναός, ἡ ἱερὴ πόλη τῶν Ἱεροσολύμων, οἱ θυσίαι, ἡ προφητικὴ χάρη, ἡ δόξα τῶν Ἰουδαίων ἀρχόντων, ἡ χάρη τῆς ἱερωσύνης, οἱ βωμοὶ καὶ ἡ διαθήκη χάθηκαν γιὰ πάντα.

Στὶς Ἐπιστολές του ὁ Φώτιος θίγει πληθώρα θεμάτων καὶ πάλι, πρωτίστως καὶ κυρίως ἐξ ἀφορμῆς βιβλικῶν χωρίων. Ἐδῶ οἱ Ἰουδαῖοι τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης χαρακτηρίζονται μεταξὺ ἄλλων μισόχριστοι, ἐνῶ παρομοιάζονται –χωρὶς τὸ κείμενο νὰ εἶναι ἀπολύτως σαφές– μὲ τοὺς εἰκονομάχους, οἱ ὁποῖοι τοὺς μιμήθηκαν καθιστώντας ἀποσυναγώγους τοὺς μιμητὲς τῶν ἀποστόλων, διχάζοντας τοὺς Χριστιανοὺς καὶ περιπίπτοντας στὴν ἰουδαϊκὴ χριστομαχία καὶ μαιφονία¹⁹.

Σαφέστερος εἶναι ὁ Φώτιος σὲ ἄλλες ἐπιστολές του, στὶς ὁποῖες παρουσιάζει τὸν Ἀρειανισμό ὡς μία ἀνάμιξη ἰουδαϊκῶν καὶ εἰδωλολατρικῶν δοξασιῶν, ἐνῶ ἀκόμη μεγαλύτερη ἔμφαση δίδει στὸ θέμα τῆς εἰκονομαχίας. Οἱ εἰκονομάχοι παρουσιάζονται ὡς νέα τῶν χριστομάχων Ἰουδαίων γεννήματα, ποὺ ὑβρίζουν τὴν σεπτὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων του, ὀδηγούμενοι ἔτσι στὰ τολμήματα τῶν Ἰουδαίων καὶ ὑπερβαίνοντας τοὺς πνευματικούς τους πατέρες Ἰουδαίους μὲ τὴν ὑπερβολὴ τῆς προθυμίας τους. Εἶναι μόνο κατ' ὄνομα Χριστιανοί, ἀλλὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μένος κατὰ τοῦ Χριστοῦ. Δὲν ἀνήκουν στὸν Ἰουδαϊσμό, ἀλλὰ μιμοῦνται καὶ ξεπερνοῦν τὸ χριστομάχον αὐτῶν διὰ τῆς εἰκονομαχίας. Ἀλλὰ καὶ τὸν Σαβελλιανισμό παρουσιάζει ὁ Φώτιος

17. Ματθ. 18,3. Φωτίου, Ὁμιλία 8, Λαούρδας (ἐπιμ.), Ὁμιλία, σ. 87.

18. Φωτίου, Ὁμιλία 11, Λαούρδας (ἐπιμ.), Ὁμιλία, σ. 107.

19. Φωτίου, Ἐπιστολὴ 117, 2-13, στό: Β. Laourdas καὶ L. G. Westerink (ἐπιμ.), *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, τόμος 1, ἐκδ. Teubner, Leipzig 1983, σσ. 154-155.

ὡς ἀντίστοιχο μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό, ἀφοῦ πρεσβεύει μίᾳ μόνο καὶ ὄχι τρεῖς ὑποστάσεις στὴ θεότητα²⁰. Ἐξ ἄλλου ἀναφέρεται σὲ Ἰουδαίους καὶ ἰουδαίζοντας αἰρεσιώτας, ἀποδίδοντας ἔτσι κάποιες ἐκ τῶν αἱρέσεων τῆς ἐποχῆς του σὲ ἰουδαϊκὴ ἐπιρροή. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἄρειο παρουσιάζει ἐπίσης καὶ τοὺς Μακεδόνιο καὶ Νεστόριο ὡς προβαλλομένους τὴν ὁμοίαν αὐτοῖς φωνὴν τῶν Ἰουδαίων²¹, ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο θέτει τὸν Ἰουδαϊσμό στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς αἱρέσεις τῶν Οὐαλεντίνου, Μάνεντος, Εὐτυχοῦς, Διοσκόρου καὶ Ἀπολιναρίου. Δὲν παραλείπει ἐξ ἄλλου νὰ ἀναφερθεῖ καὶ στὴν παλαιὰ βλάβσημη ἐκ μέρους τῶν Ἰουδαίων ἀμφισβήτηση τῆς ἐκ Παρθένου γεννήσεως τοῦ Κυρίου²².

Τοὺς Ἄννα καὶ Καϊάφα παρουσιάζει ὁ Φώτιος ὡς χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ λόγου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σχετικὰ μὲ τὴ μὴ δυνατότητα ἀφέσεως τῆς βλασφημίας κατὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²³, τὴν ὁποία ἐρμηνεύει ὡς πνευματικὴ πώρωση ποὺ ὀδηγεῖ τοὺς Ἰουδαίους στὴν ἀπόδοση τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ σὲ δαιμονικὴ ἐνέργεια καὶ στὴν ἀπόφαση θανατώσεως τοῦ ἀναστηθέντος Λαζάρου²⁴. Ἀντιστοίχως τὶς φράσεις τῶν Ἰουδαίων στὰ εὐαγγέλια: οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ τοῦ τέκτονος υἱός; οὐκ οἶδαμεν τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα²⁵; οὗτος οὐκ οἶδαμεν πόθεν ἐστὶ²⁶. οὐχὶ παρ' ἡμῖν εἰσιν οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ καὶ αἱ ἀδελφαὶ αὐτοῦ²⁷; τὶς χαρακτηρίζει διαβολὴς καὶ ὕβρεις κατὰ τοῦ Δεσπότη, ἀποδίδοντάς τες συλλήβδην στὸ ἔθνος τῶν Ἰουδαίων καὶ ὄχι ἀπλῶς σὲ ὀρισμένους ἐξ αὐτῶν²⁸.

20. Φωτίου, *Ἐπιστολὴ* 34, 2-9, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 1, σ. 86· πβλ. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 36, 182-186, στό: L. G. Westerink (ἐπιμ.), *Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistulae et Amphilochia*, τόμος 4, ἐκδ. Teubner, Leibzig 1986, σ. 136, γιὰ τὴν ἐκ μέρους τῶν Ἰουδαίων ἄρνηση τοῦ ὁμοουσίου τοῦ Υἱοῦ μὲ τὸν Πατέρα καὶ μὲ τὸ Πνεῦμα.

21. Φωτίου, *Ἐπιστολὴ* 284, 133-146, στό: B. Laourdas καὶ L. G. Westerink (ἐπιμ.), *Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistulae et Amphilochia*, τόμος 3, ἐκδ. Teubner, Leibzig 1985, σσ. 7-8.

22. Φωτίου, *Ἐπιστολὴ* 30, 2-18, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 1, σ. 80.

23. Βλ. *Ματθ.* 12, 31.

24. Βλ. *Ἰω.* 12, 10. Φωτίου, *Ἐπιστολὴ* 127, 42-49, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 1, σ. 166.

25. Βλ. *Ἰω.* 6, 42.

26. *Ἰω.* 9, 29.

27. *Μάρκ.* 6, 3.

28. Φωτίου, *Ἐπιστολὴ* 132, 90-96, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 1, σ. 173·

Σε άλλη ἐπιστολή του ὁ Φώτιος ἀναφέρεται στὸ ἔθνος τῶν Ἰουδαίων τὸ ὁποῖο *ἐδίψα τοῦ αἵματος Παύλου*, λόγω τοῦ ὅτι αὐτὸς εἶχε μεταστραφεῖ διὰ τοῦ οὐρανοῦ φωτὸς καὶ ἄδειαζε μὲ τὸ κήρυγμά του τὶς συναγωγές τους. Γιὰ νὰ τὸν βλάψουν μάλιστα ἐπεστράτευσαν κάθε ψευδὸς καὶ ἀπάτη καὶ κάθε τέχνασμα²⁹. Ἐξ ἄλλου τὴν παρέμβαση τῶν Ἰουδαίων στὸν Χριστὸ σχετικὰ μὲ τοὺς μαθητές του ποὺ μάζευαν καὶ ἔτρωγαν τὸν ἄγουρο καρπὸ τοῦ σιταριοῦ ἐν ἡμέρᾳ Σαββάτου³⁰ χαρακτηρίζει ὁ Φώτιος κατηγορία ἐκ μέρους τοῦ *ἀχαρίστου καὶ ἀναισχύντου ἔθνους τῶν Ἰουδαίων*³¹.

Καὶ στὶς ἐπιστολές του, ὅπως καὶ στὶς ὁμιλίες του, θίγει ὁ Φώτιος τὸ θέμα τῆς εὐθύνης ποὺ φέρουν οἱ Ἰουδαῖοι γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Χριστοῦ. Συγκεκριμένα τονίζει ὅτι τὸ *μιαιφόνον καὶ ἀχάριστον* ἰουδαϊκὸ ἔθνος τόσο πολὺ εἶχε ὀργισθεῖ κατὰ τοῦ εὐεργέτη του, ὥστε νὰ μὴν ἀρκεστεῖ ἀπλῶς στὸ νὰ τὸν φονεύσει, ἀλλὰ παράλληλα δὲν παρέλειψε καμμία χλεύη, μυκτηρισμὸ ἢ ἀσέλγεια ἐναντίον του. Συγκεκριμένα οἱ Ἰουδαῖοι τὸν χλεύασαν μὲ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι, τὸ πορφυρὸ ἱμάτιο, τὸ καλάμι, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ νὰ τὸν ἀποκαλοῦν εἰρωνικὰ *βασιλέα*³².

Παρόμοια εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ προσλαμβάνουμε καὶ στὶς ἐπιστολές τοῦ ἁγίου Φωτίου πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιο Κυζίκου, τὰ λεγόμενα *Ἀμφιλόχια*. Ἔτσι, ὁ πρωτομάρτυρας Στέφανος βλέπει κατὰ τὴ δίκη του ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι ἀναφλέγονται ἀπὸ θυμὸ ἐναντίον του, εἶναι μεθυσμένοι ἀπὸ *ἀπόνοια* καὶ ἔχουν λερωμένα τὰ χέρια τους μὲ φόνο. Στὴν ἴδια ἐπιστολή ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἔθνος τῶν Ἰουδαίων ἔχει πατέρα του τὸν διάβολο³³, ὅτι εἶναι *γενεὰ πονηρὰ καὶ μοιχαλὶς*³⁴ καὶ *μύρια ἄλλα*³⁵. Ἐξ ἄλλου, σὲ ἄλλη ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιο ὁ Φώτιος ἐξηγεῖ τὸ λόγο

πβλ. *Ἀμφιλόχια* 45, 89-115, Westerink (εκδ.), *Epistulae*, τ. 4, σ. 188.

29. Φωτίου, *Ἐπιστολή* 165, 141-156, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 2, σ. 30.

30. *Ματθ.* 12, 1· *Λουκ.* 6, 1.

31. Φωτίου, *Ἐπιστολή* 258, 120-121, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 2, σ. 206.

32. Φωτίου, *Ἐπιστολή* 256, 56-66, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 2, σ. 199.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Φώτιος ἀποδίδει στοὺς Ἰουδαίους τὶς ἐνέργειες αὐτῆς τῶν Ρωμαίων στρατιωτῶν κατὰ τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴν ὀριστικὴ θανατικὴ καταδική του ἀπὸ τὸν Πιλάτο, βλ. *Ματθ.* 27, 27-31.

33. Βλ. *Ἰω.* 8, 44.

34. *Ματθ.* 12, 39.

35. Φωτίου, *Ἀμφιλόχια* 1, 542-565, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 4, σ. 19.

τοῦ Χριστοῦ περὶ τοῦ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι ἔχουν πατέρα τους τὸν διάβολο³⁶ ὡς ἐξῆς: Ὁ Ἰουδαῖος ψεύδεται ἰσχυριζόμενος ὅτι πατέρας του εἶναι ὁ Θεός³⁷, διότι τὸ παιδὶ κληρονομεῖ τὸν πλοῦτο τοῦ πατέρα του. Ὁ Ἰουδαῖος ὅμως ἀποποιεῖται τὴν κληρονομιά τοῦ Θεοῦ μιλώντας ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἄρα μὴ λέγοντας τὴν ἀλήθεια. Ἐπομένως ἀποδεικνύεται ψεύτης ὅπως ὁ πραγματικός του πατέρας, δηλαδή ὁ διάβολος³⁸.

Κατὰ τὸν Φώτιο ὁ μωσαϊκὸς νόμος δὲν δόθηκε στοὺς Ἰουδαίους προκειμένου νὰ καθορίσει τὶς λεπτομέρειες τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τους, ἀλλὰ πρωτίστως ἐπὶ παιδαγωγία καὶ νοουθεσία τοῦ δυσηγίου καὶ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους³⁹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Χριστός, γράφει ὁ Φώτιος, πληροῖ τὴν οἰκονομία καὶ φυλάττει τοὺς νόμους σὰν νὰ ὑπόκειται σὲ αὐτούς, ἔτσι ὥστε νὰ φράξει τὰ βλάσφημα καὶ ἀπύλωτα στόματα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθεο καὶ παράνομο πνεῦμα τῶν Ἰουδαίων, οἱ ὁποῖοι ἐκτοξεύουν κατηγορίες ἐναντίον του, χωρὶς νὰ φρίττει ἢ θεομάχος αὐτῶν ἀπόνοια⁴⁰.

Ἐξ ἄλλου ὁ Φώτιος διερευνᾷ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κύριος μιλοῦσε στοὺς ἕξω μὲ παραβολές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μποροῦν νὰ κατανοήσουν τὴ διδασκαλία του (τῶν ἀπειθεστάτων Ἰουδαίων ἢ συναγωγῇ οὔτε βλέποντες ἔβλεπον καὶ ἀκούοντες οὐκ ἤκουον), ἐνῶ ἐξηγοῦσε τὸ νόημα τῶν παραβολῶν μόνο στοὺς ἀποστόλους⁴¹. Ὁ Φώτιος θεωρεῖ ὅτι ὁ Κύριος ἐπισκιάζει μὲ τὴν ἀσάφεια τῶν παραβολῶν τὴν ἀντιδραστικὴ διάθεση τοῦ ἰουδαϊκοῦ πλήθους καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν δίδει ἀφορμὴ ἐκδήλωσης τῆς ἀγνωμοσύνης του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως φανερώνει ἐμμέσως τὴν ἀπειθειά του, ἀφοῦ θὰ ἔπρεπε οἱ Ἰουδαῖοι ποὺ δὲν κατανοοῦν τὶς παραβολές νὰ ρωτήσουν τὸν Κύριο σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενό τους, πράγμα τὸ ὁποῖο μόνον οἱ μαθητὲς πράττουν⁴².

36. Ἰω. 8, 44.

37. Ἰω. 8, 41.

38. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 47, 115-134, στό: L. G. Westerink (ἐπιμ.), *Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistulae et Amphilochia*, τόμος 5, ἐκδ. Teubner, Leipzig 1986, σσ. 6-7.

39. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* α 30, 61-69, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 4, σ. 115.

40. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 60, 4-14, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σ. 46.

41. Βλ. *Μάρκ.* 4, 10-13.

42. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 34, 109-156, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 4, σσ. 126-127.

Ἐξ ἀφορμῆς τῆς διηγῆσεως τῆς θεραπείας τῆς δαιμονισμένης κόρης τῆς Χαναναίας, ὁ Φώτιος παρομοιάζει τοὺς Ἰουδαίους μετέπειτα, ἐνῶ τοὺς ἐθνικοὺς μετέπειτα⁴³. Ἐὰν ὁ ἐξ ἐθνῶν Χριστιανὸς δὲν ἐγκαταλείψει αὐτοβούλως τὴν ἐνάρετη ζωή, τότε δὲν θὰ ἐκπέσει τῆς θείας ἀγαθότητος. Ἀντίθετα τὸ βασιλικὸ καὶ ἔνδοξο γένος τῶν Ἰουδαίων παραμένει πνευματικὰ νεκρὸ, διότι ἔχει νεκρωθεῖ μέσα του ἡ ἐπενέργεια τῶν ἀρετῶν. Ἐπομένως δὲν διαθέτει κανένα ἴχνος ἀληθινῆς ζωῆς⁴⁴.

Ἡ μὴ διάκριση τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἀπὸ ὀρισμένους Κορινθίους Χριστιανούς, σύμφωνα μετὰ τὸ Α' Κόρ. 11, 29, ἀποτελεῖ κατὰ τὸν ἅγιο Φώτιο ἐξύβριση τοῦ δεσποτικοῦ σώματος ἀντίστοιχη μετὰ τὴν σταύρωση τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν ἀρχικὴ ὑβρίον κατὰ τοῦ Κυρίου. Οἱ Χριστιανοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι καλύτεροι ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους οἱ ὁποῖοι κρέμασαν τὸ ζωοποιὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ στὸ ξύλο καὶ τὸ λόγγισαν ἀδειάζοντάς το ἀπὸ τὸ αἷμα του⁴⁵. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ Ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν τοὺς κρίνει ἐνόχους τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου⁴⁶.

Ὁ Φώτιος ἐρμηνεύει ἀναλυτικὰ στὴν ἰδιαίτερα διεξοδική 76ῃ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιο τὸ Ἠσ. 6, 9-10, τὸ ὁποῖο παραθέτει ἐντὸς τῆς συνάφειας τοῦ Ἰω. 12, 37-43, σύμφωνα μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ Θεὸς τύφλωσε καὶ πώρωσε τὸν λαὸ του, ὥστε αὐτὸς νὰ μὴν μπορεῖ νὰ δεῖ, νὰ ἀκούσει καὶ νὰ καταλάβει τὸ θεόσταλτο κήρυγμα. Γράφει συγκεκριμένα ὁ Φώτιος ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἠσαΐα οἱ Ἰουδαῖοι δὲν θέλησαν νὰ ἀνοίξουν τὰ μάτια καὶ τὰ αὐτιά στὸ προφητικὸ του κήρυγμα. Ὡς κύρια αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου παρουσιάζει ὁ ἱερὸς Πατὴρ τὴν οἴηση, ἡ ὁποία κατέστησε ἀνίατη τὴν πνευματικὴ τους ἀσθένεια. Συνδυάζοντας τὸ ἀνωτέρω χωρίο μετὰ τὸ λόγιο τοῦ Ἰησοῦ: ἐγὼ εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα, ἵνα οἱ μὴ βλέποντες βλέψωσι καὶ οἱ βλέποντες τυφλοὶ γένωνται⁴⁷, ὁ Φώτιος ἐξηγεῖ ὅτι δὲν μποροῦν νὰ δοῦν ὅσοι νομίζουν ὅτι βλέπουν, καὶ μάλιστα καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι σκοτισμένοι ἀπὸ τὴν πώρωσή τους. Τελικὰ ὁ Θεός, ποὺ φαίνεται

43. *Ματθ.* 15, 26-27,

44. Φωτίου, *Ἀμφιλόχια* 61, 11-25, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σσ. 50-51.

45. Καὶ ἐδῶ ὁ Φώτιος ἀποδίδει στοὺς Ἰουδαίους ἐνέργεια τῶν Ρωμαίων στρατιωτῶν (βλ. *Ἰω.* 19, 34), βλ. καὶ σημ. 32.

46. Φωτίου, *Ἀμφιλόχια* 73, 42-84, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σσ. 80-81.

47. *Ἰω.* 9, 39.

ὄντως στὸ ἀνωτέρω χωρίο τοῦ Ἡσαΐα νὰ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ τυφλώνει καὶ πωρώνει τοὺς Ἰουδαίους⁴⁸, ἀπλῶς καθιστᾷ τὴν τυφλότητά τους ἐμφανεστέραν καὶ κατάδηλον καὶ δὴ διὰ τοῦ φωτισμοῦ τῶν ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὸ σκοτάδι. Ἐὰν λοιπὸν ἀκόμη καὶ τὰ σκοτισμένα ἔθνη φωτίζονται, τότε ἡ τυφλότητα τῶν Ἰουδαίων ἀποδεικνύεται ὡς ἐκουσίως κατασκευασθεῖσα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἴδιους καὶ ὄχι ὡς ἐπιβληθεῖσα ἀπὸ τὸν Θεό⁴⁹.

Ἐξ ἄλλου ὁ Φώτιος θεωρεῖ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι εἶχαν ἀνέκαθεν τὴν τάση τῆς εἰδωλολατρίας, ἀπὸ τὴν ὁποῖα μὲ μεγάλη δυσκολία προφυλάσσονταν κατὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Μάλιστα ὁ τάφος τοῦ Μωυσῆ παρέμεινε μυστικός, ὥστε οἱ Ἰουδαῖοι νὰ μὴν τὸν θεοποιήσουν, ἂν καὶ ὅσο ζοῦσε γόγγυζαν συνεχῶς ἐναντίον του⁵⁰. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Δαυῖδ⁵¹.

Τέλος, στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν προσευχὴ τοῦ Ἐσταυρωμένου Κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην⁵², ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ ὅτι πολλοὶ Ἰουδαῖοι ἀπέλαυσαν τῆς συγγνώμης, ἔμαθαν τὴν ἀλήθεια, ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων, καὶ κατέστησαν κληρονόμοι τῆς οὐράνιας βασιλείας. Ἀντιθέτως πολλοὶ ἄλλοι ἐπέμειναν στίς φονικές τους διαθέσεις καὶ ἔλαβαν δίκαιη τιμωρία, χωρὶς ὅμως τὸ γεγονός αὐτὸ νὰ ἀκυρώνει τὸν σκοπὸ τῆς εὐχῆς τοῦ Σωτῆρα. Ἐξ ἄλλου ἡ εὐχὴ αὐτὴ τοῦ Ἐσταυρωμένου ἀναφέρεται καὶ στοὺς Ρωμαίους ποὺ ἦταν παρόντες καὶ ἐκτέλεσαν τὴν ποινὴ τῆς σταυρώσεως, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τί κάνουν καὶ ἐπομένως χωρὶς νὰ φέρουν εὐθύνη, τὴν ὁποῖα φέρουν στὸ ἀκέραιο οἱ Ἰουδαῖοι ποὺ παρέδωσαν σὲ αὐτοὺς τὸν Χριστό⁵³.

Εἶναι σαφὲς ἀπὸ τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ὅτι ὁ Μέγας Φώτιος δὲν φεῖδεται ἀρνητικῶν χαρακτηρισμῶν γιὰ τοὺς Ἰουδαίους, στοὺς ὁποίους ἀποδίδει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ θανάτωση τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς ὁποίους συνδέει μὲ διάφορες αἱρέσεις μὲ ἀποκορύφωμα αὐτὴν τῆς εἰκονομαχίας, ψέγει γιὰ τὴν ἀπιστία καὶ

48. Μάλιστα στὴν ἰωάννεια συνάφεια τοῦ χωρίου τοῦ Ἡσαΐα, ὑποκείμενο τῆς τύφλωσης τῶν Ἰουδαίων εἶναι ὁ προαιώνιος καὶ σαρκωθεὶς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ.

49. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 76, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σσ. 88-94.

50. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 191, 22-30, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σ. 259.

51. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 302, 16-21, στό: L. G. Westerink (ἐπιμ.), *Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistulae et Amphilochia*, τόμος 6/1, ἐκδ. Teubner, Leipzig 1987, σ. 97.

52. Πρόκειται γιὰ συνδυασμὸ τῶν χωρίων *Λουκ.* 23, 34 καὶ *Πράξ.* 7, 60.

53. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 311, 3-43, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 6/1, σσ. 111-112.

τὴν πώρωσή τους κ.ο.κ. Ὅφειλουμε ὠστόσο νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Φῶτιος ἀναφέρεται κυρίως στοὺς Ἰουδαίους τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς καὶ σπάνια σὲ αὐτοὺς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐνῶ ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νὰ ἀναφερθεῖ στοὺς Ἰουδαίους τῶν μεταγενέστερων χρόνων ἢ τῆς δικῆς του ἐποχῆς. Παραλείποντας ὅμως νὰ σχολιάσει τοὺς συγχρόνους τοῦ Ἰουδαίους γιὰ ἐνέργειες ἢ εὐθύνες τους ὡς πρὸς μεταγενέστερα ἢ καὶ πρόσφατα γεγονότα, ὁ Φῶτιος ἀποφεύγει κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ὑποδαυλίσει τὰ ὑποβόσκοντα πάθη καὶ τὶς ὑπάρχουσες ἐντάσεις. Ἔτσι οἱ Ἰουδαῖοι τοῦ μακρινοῦ παρελθόντος τῆς βιβλικῆς ἐποχῆς, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται, καθίστανται παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν γιὰ τοὺς πιστοὺς στὸ πεδίο τῆς πίστεως καὶ τῆς ἠθικῆς. Μπορεῖ ὁμολογουμένως νὰ μὴν εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολο οἱ πιστοὶ νὰ μεταφέρουν τὰ ὅσα περὶ παλαιῶν Ἰουδαίων ἀναφέρει ὁ Φῶτιος καὶ στοὺς συγχρόνους τοὺς Ἰουδαίους, εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φῶτιος δὲν προβαίνει σὲ αὐτὸν τὸν συσχετισμό.

Ἐὰν ὅμως ὁ ἱερός Φῶτιος δὲν ἐπιδιώκει τὴν ἀναμόχλευση παθῶν καὶ ἐντάσεων μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων τῆς ἐποχῆς του, γιὰ ποιόν λόγο υἱοθετεῖ τὴν ὀξεία ἀντιουδαϊκὴ ρητορικὴ του; Ἦδη ἔχουμε ὑπαινιχθεῖ στὰ ὅσα εἰσαγωγικὰ σημειώσαμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ οἱ Ἰουδαῖοι θεωροῦνταν ἐν πολλοῖς συνυπεύθυνοι γιὰ τὴν εἰκονομαχία καὶ ὁμοϊδεάτες τῶν εἰκονομάχων. Δεδομένου ὅτι ὁ Φῶτιος προέρχεται ἀπὸ οἰκογένεια εἰκονοφίλων, εἶχε πιθανότατα καὶ προσωπικοὺς λόγους νὰ ἀντιπαθεῖ τὸν Ἰουδαϊσμό. Ὡστόσο ἐμμένοντας σὲ μία ψυχολογικὴ θεώρηση χάνουμε ἴσως ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ μας τὸ δάσος χάριν τοῦ δέντρου. Ὁ Φῶτιος εἶναι πρωτίστως ποιμένας καὶ ἔχει ποιμαντικὴ εὐθύνη. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ φαίνεται νὰ προβάλλει τοὺς Ἰουδαίους ὡς ἀντιπαράδειγμα, ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν. Προφανῶς τόσο στὸ δογματικὸ ὅσο καὶ στὸ ἠθικὸ πεδίο συνυπῆρχαν σὲ μία μεγάλη πόλη ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη διάφορες θρησκευτικὲς, ἐνδεχομένως δὲ καὶ συγκρητιστικὲς τάσεις, ἐνῶ πιθανότατα ὑπῆρχε καὶ κάποιου εἴδους ἀλληλεπίδραση μεταξὺ ἰουδαϊκῆς καὶ χριστιανικῆς κοινότητος. Ἡ ἀντιουδαϊκὴ ρητορικὴ τοῦ Φωτίου ἀποσκοπεῖ πρωτίστως στὸ νὰ ὀριοθετήσῃ τὴν ὀρθόδοξο χριστιανικὴ ταυτότητα τοῦ ποιμνίου του ἔναντι διαφόρων αἱρέσεων καὶ ἔναντι τῶν ἰδίων τῶν

Ἰουδαίων⁵⁴, ἀλλὰ καὶ νὰ θεραπεύσει τὶς πρόσφατες καὶ ἀκόμη πιθανῶς χαινουσες πληγὲς τῆς τελευταίας φάσεως τῆς εἰκονομαχίας. Ἐνας κοινὸς ἐχθρὸς, ὅπως οἱ Ἰουδαῖοι, ἔστω καὶ ἂν τοποθετεῖται στὸ ἀπώτατο παρελθόν, μπορεῖ νὰ ὀριοθετηθεῖ καὶ νὰ συσπειρώσει μίαν κλυδωνιζόμενη κοινότητα, παρέχοντάς της τὴν ἀναγκαία σταθερότητα καὶ τὸν ἀπαραίτητο προσανατολισμό. Χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε μὲ κάθε λεπτομέρεια τὶς προκλήσεις ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Φώτιος ὡς ποιμένας, μποροῦμε ὅμως μέσα ἀπὸ τὴν ἀντιουδαϊκὴ του ρητορικὴ νὰ συναγάγουμε τὰ προαναφερθέντα εὐλόγα, ὅπως θεωροῦμε, συμπεράσματα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Φώτιος δὲν παραλείπει νὰ ἐξάρει καὶ τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῶν Ἰουδαίων. Συγκεκριμένα, στὶς Ἐπιστολές του ὁ Φώτιος ἐπισημαίνει ὅτι πράγματι ὁ Θεὸς ἤγειρε ἀπὸ λίθους τέκνα τοῦ Ἀβραάμ⁵⁵, διότι διερράγησαν οἱ πρωτύτερα πωρωμένες καρδιές πολλῶν Ἰουδαίων καὶ ἐθνικῶν καὶ θεμελιώθηκαν στὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐντάχθηκαν ἀπὸ κοινοῦ Ἰουδαῖοι καὶ ἐθνικοὶ στὸ γένος καὶ τὴν κληρονομία τοῦ Ἀβραάμ⁵⁶.

Ἰδιαίτερη ἀξία ἔχει ἡ ἀναφορὰ τοῦ Φωτίου στὴν ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα ποὺ πραγματοποιεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴ του στὶς περιοχὲς περὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Ὁ κάποτε ἄξεινος κατὰ τὸν Φώτιο Πόντος ἔχει πλέον καταστῆ ὄχι ἀπλῶς εὐξείνιος, ἀλλὰ καὶ εὐσεβής, γεγονός ποὺ τὸν γεμίζει μὲ χαρὰ. Μεταξὺ ἄλλων «αἰχμαλωτίσθηκαν» καὶ οἱ ἐκεῖ Ἰουδαῖοι στὴν ὑπακοή τοῦ Χριστοῦ. Πρόκειται λοιπόν, ὅπως φαίνεται, γιὰ ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία πιθανότατα δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν ἀλληλεπίδραση Βυζαντινῶν καὶ Χαζάρων, καὶ σὲ κάθε περίπτωση ἀφορᾷ μεταξὺ ἄλλων καὶ τοὺς Ἰουδαίους τῆς περιοχῆς τοῦ Εὐξείνου Πόντου⁵⁷. Σημειωτέον ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Φώτιος ἀναφέρεται ὄχι στοὺς ἀρχαίους Ἰουδαίους τῆς ἐποχῆς τῆς

54. Βλ. τὴ σχετικὴ ἀνάλυση τοῦ G. Stroumsa, "From Anti-Judaism to Antisemitism in Early Christianity?", στὸ: O. Limor καὶ G. Stroumsa (ἐπιμ.), *Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*, ἐκδ. Mohr Siebeck, Tübingen 1996, σσ. 3-18.

55. Πρὸβλ. *Ματθ.* 3, 9· *Λουκ.* 3, 8.

56. Φωτίου, *Ἐπιστολὴ* 78, 15-23, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 1, σ. 120.

57. Βλ. Κραλίδης, *Χάζαροι*, σ. 235.

Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ στοὺς συγχρόνους του Ἰουδαίους καὶ δὴ ὑπὸ θετικὸ πρῖσμα⁵⁸.

Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ του ὁ Φώτιος παρουσιάζει τὴν αὐτοθυσιαστικὴ ἀγάπη τοῦ Παύλου γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξαιρέτως, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Ἰουδαίων, μὲ τοὺς ἐξῆς λόγους: Οὐδὲ γὰρ ὑπὲρ Ἰουδαίων μόνον ἐπυρπολεῖτο τὰ ἔνδον καὶ ἐφλέγετο καὶ τὰ μυρία ἐξώθεν ἔπασχεν, οὐδ' ὑπὲρ συγγενῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων καὶ πάντων ἀπλῶς ἀνθρώπων, εἰ πῶς τινα, ὡς αὐτὸς ἐβόα, διασώσει⁵⁹.

Στὰ Ἀμφιλόγια ὁ Φώτιος ἀναφέρεται στὴ μεταστροφή τῶν νομιζομένων ἀδελφῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῶν ὁποίων ἡ συμπεριφορὰ ἀπέναντί του χαρακτηριζόταν ἀρχικὰ ἀπὸ ἰουδαϊκὴ ἀγνωμοσύνη, ἀπιστία καὶ σκανδαλισμὸς. Ἐν συνεχείᾳ ὁμως ἀναγνώρισαν τὴ θεότητά του καὶ μαρτύρησαν ὑπὲρ αὐτοῦ. Ὁ Φώτιος μάλιστα ἀποδίδει τὴν ἀρχικὴ ἄγνοια καὶ τὸν σκανδαλισμὸ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ἰησοῦ στὸ πρόβλημα τῆς σαρκὸς καὶ στὸ ὅτι δὲν μποροῦσε ὁ νοῦς τους νὰ συλλάβει τὴν ὑπέροχη συγκοτάβαση τοῦ Λόγου⁶⁰.

Ἀντιστοιχῶς, σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν Ἀμφιλοχίων ὁ Φώτιος ἀπαλλάσσει ἀπὸ κάθε εὐθύνη ὁλόκληρο τὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπὶ γῆς παρουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν μεσσιακῶν προφητειῶν. Παρὰ τὸ ὅτι τὰ λόγια τοῦτον ἐχρησιμολόγει, ἀλλ' ἐπεσκιάζετο τῇ ἀπουσίᾳ τοῦ κηρυσσομένου. Ὡστόσο, ὅταν ἐμφανίσθηκε ὁ Χριστὸς στὸν κόσμον, οἱ Ἰουδαῖοι ὄφειλαν νὰ πιστέψουν, διότι πλέον ἦταν παρῶν ἀνάμεσά τους. Τὸ μόνον ποὺ τοὺς ἐμπόδιζε πιά νὰ καταστοῦν πιστοὶ ἦταν ἡ μοχθηρία τους⁶¹.

Ἐξ ἄλλου ὁ Φώτιος δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνει ὅτι ὁ Ἰησοῦς στὸν διάλογό του μὲ τὴ Σαμαρείτιδα ἐντάσσει καὶ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ στὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ (συγκαταλέγων ἑαυτὸν τοῖς Ἰουδαίοις), ἀφοῦ χρησιμοποιεῖ τὸ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο στὴ φράση ποὺ τῆς ἀπευθύνει: ἡμεῖς προσκυνοῦμεν ὃ οἶδαμεν⁶². Στὸ ἴδιο πλαίσιο τοῦ

58. Φωτίου, Ἐπιστολὴ 97, 2-12, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 1, σ. 132.

59. Φωτίου, Ἐπιστολὴ 256, 20-24, Laourdas/Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 2, σ. 198.

60. Φωτίου, Ἀμφιλόγια 50, 47-77, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σ. 23.

61. Φωτίου, Ἀμφιλόγια 153, 2-35, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σσ. 195-196.

62. *Ιω.* 4, 22.

τονισμού τῆς ἀνθρώπινης φύσης του, ὁ Κύριος ζητοῦσε νὰ πιεῖ νερὸ καὶ ὑφίστατο τὸν κόπο τοῦ βαδίσματος καὶ τῆς ὁδοιπορίας. Συμπληρώνει δὲ ὁ Φώτιος ὅτι ἡ σωτηρία ὄντως προέρχεται ἐκ τῶν Ἰουδαίων⁶³ ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι, ἐνῶ ὅλα τὰ ἔθνη ἦταν βυθισμένα στὴν εἰδωλολατρία, ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό ἀνέτειλε σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἡ θεογνωσία, εἰδικὰ βέβαια διὰ τῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.⁶⁴

Ἐξ ἀφορμῆς ἐρωτήσεως περὶ τοῦ Δευτ. 32,43 (εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ καὶ ἐνισχυσάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι Θεοῦ) ὁ Φώτιος ἐπισημαίνει ὅτι καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους πολλὰς δεκάδες χιλιάδες πίστεψαν στὸν Χριστὸ καὶ ἐπίσης τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ ἔθνη τῆς οἰκουμένης. Ὡστόσο ἦταν οἱ ἐξ Ἰουδαίων πεπιστευκότες ποὺ ἔφεραν τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία στὰ ἔθνη, ἀφοῦ ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν Ἰουδαίων προέρχονται οἱ ἀπόστολοι⁶⁵.

Τέλος, στὰ Σχόλιά του ἐπὶ τῆς πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολῆς ὁ Φώτιος ἐπισημαίνει ὅτι κατὰ τὸν Παῦλο ἡ ἀρχικὴ ὑπεροχὴ τῶν Ἰουδαίων ἔναντι τῶν ἐθνικῶν ἔχει πλέον καταργηθεῖ –ἀφοῦ ἑκατέρων ἴση ἡ σωτηρία– καὶ ἀφορᾷ μόνο τὸ παρελθόν, κατὰ τὸ ὁποῖο ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς οἱ Ἰουδαῖοι ὑπῆρξαν οἱ ἀποδέκτες τῶν λόγων καὶ τῶν ὑποσχέσεων τοῦ Θεοῦ⁶⁶. Οἱ πρὸ Χριστοῦ Ἰουδαῖοι καλοῦνταν τυπικῶς τέκνα Θεοῦ, ἐνῶ ἐμεῖς οἱ Χριστιανοὶ πλέον αὐτοτελῶς, γράφει ὁ Φώτιος, ἀφοῦ μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε τὸν Θεὸ πατέρα μας, πράγμα ποὺ οἱ Ἰουδαῖοι δὲν μπορούσαν νὰ πράξουν.⁶⁷ Στὴν ἐκ μέρους τοῦ Παύλου ἔκφραση τῆς ἀγάπης του γιὰ τοὺς Ἰουδαίους, ἡ ὁποία τὸν ὁδηγεῖ στὸ νὰ προτιμᾷ ὁ ἴδιος νὰ εἶναι ἀνάθεμα⁶⁸, δηλαδὴ νὰ εἶναι χωρισμένος ἀπὸ τὸν Χριστό, προκειμένου οἱ ὁμοεθνεῖς ἀδελφοί του νὰ πιστέψουν καὶ νὰ σωθοῦν, ὁ Φώτιος εἰσάγει τὴ χρονικὴ διάσταση τοῦ οὐπω. Ἀσφαλῶς λοιπὸν ὁ Παῦλος δίδει χρονικὴ προτεραιότητα στὴν εὐκταία σωτηρία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ σὲ σχέση μετὰ τὴ δική του προσωπικὴ σωτηρία, ἢ

63. Ἰω. 4, 22.

64. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 74, 107-125, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 5, σ. 85.

65. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια* 280, 3-19, Westerink (ἐπιμ.), *Epistulae*, τ. 6/1, σσ. 71-72.

66. Φωτίου, *Ἀποσπάσματα ἐρμηνείας στὴν πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή*, στίχοι: K. Staab (ἐπιμ.), *Pauluskommentar aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt*, ἐκδ. Aschendorff, Münster 1933, σ. 486.

67. Φωτίου, *Ἀποσπάσματα*, Staab (ἐπιμ.), *Pauluskommentar*, σ. 510.

68. Ῥωμ. 9, 3.

όποια όμως τελικά ούτως ή άλλως θα συνέβαινε⁶⁹. Έξ άλλου ο Φώτιος δέχεται την εξήγηση του Παύλου για την άπιστία του Ιουδαϊκού λαού ως τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου θα καλοῦνταν τὰ ἔθνη στὴν πίστη⁷⁰. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα:

Οἱ μὲν γὰρ Ἰουδαῖοι ἔπταισαν ὥστε καὶ πεσεῖν καὶ κείσθαι καὶ μήτε ἑαυτοῖς μήτε ἑτέροις χρηστοῦ τινος γενήσεσθαι αἴτιοι, ὁ δὲ Θεὸς τῷ ἐκείνων παραπτώματι καὶ εἰς τὴν τῶν ἐθνῶν σωτηρίαν ἀπεχρήσατο καὶ εἰς τὴν αὐτῶν ἐκείνων ἀπὸ τοῦ πτώματος ἐπανόρθωσιν. Ὡστε οὐκ ἔπταισαν –ταῦτα τοῦ θεοῦ οἰκονομοῦντος– ἵνα πέσωσιν, ἀλλ' ἔπταισαν ἵνα διορθώσωνται μᾶλλον δέ, ὡς αὐτὸς φησιν, ἵνα «πλοῦτος κόσμος» γένηται καὶ «πλοῦτος ἐθνῶν»⁷¹. Καὶ ἐκ τούτου πάλιν τελεία καταλλαγὴ κόσμου καὶ τελεία πάντων ἀναβίωσις, οὐ μόνον τῶν προσπταισάντων ἀλλὰ καὶ τῶν μέχρι θανάτου καὶ νεκρώσεως καταπεσόντων.

Στὸ ἀνωτέρω κείμενο ὁ Φώτιος διακηρύττει ὅτι ἡ προσωρινὴ ἀπιστία τῶν Ἰουδαίων ὁδηγεῖ στὴ σωτηρία τῶν ἐθνῶν καὶ δι' αὐτῆς τελικὰ καὶ στὴ σωτηρία τῶν ἴδιων τῶν Ἰουδαίων. Βέβαια στὴ συνέχεια δὲν παραλείπει νὰ σχετικοποιήσῃ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸ ἐπισημαίνοντας καὶ τὴ διάσταση τῆς προσωπικῆς εὐθύνης: Τὸ ὅτι ὁ Θεὸς συνέκλεισεν τοὺς πάντας εἰς ἀπειθειαν ἵνα τοὺς πάντας ἐλεήσῃ⁷² δὲν περιλαμβάνει τοὺς πάντες ἀνεξαιρέτως, ἀλλὰ μόνον ὅσους ἀπίστησαν, οἱ ὁποῖοι ἀσφαλῶς δὲν ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τους εὐθύνη. Παρατηροῦμε ἐδῶ τὴν ὑπαρξὴ στὴ σκέψη τοῦ Φωτίου μιᾶς ἔντασης μεταξὺ τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὴ σωτηρία ὁλόκληρου τοῦ κόσμου, ἀποτελουμένου ἀπὸ Ἰουδαίους καὶ ἐθνικούς, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς προσωπικῆς εὐθύνης τοῦ καθενὸς γιὰ τὸ ἂν θὰ ἀποδεχθεῖ τὴ σωτηρία ποῦ τοῦ προσφέρει ὁ Θεός, μία ἔνταση ποῦ δὲν ἀπουσιάζει καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου⁷³. Ὡστόσο τελικὰ καὶ ὁ Μέγας Φώτιος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, δίδει ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ μεγάλη εἰκόνα τῆς τελικῆς σωτηρίας τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ κοινῆς μὲ τοὺς ἐθνικούς,

69. Φωτίου, *Ἀποσπάσματα*, Staab (ἐπιμ.), *Pauluskommentar*, σσ. 514-516.

70. *Ρωμ.* 11.

71. *Ρωμ.* 11, 12.

72. *Ρωμ.* 11, 32.

73. Φωτίου, *Ἀποσπάσματα*, Staab (ἐπιμ.), *Pauluskommentar*, σ. 528.

ἐφ' ὅσον βέβαια ἀμφοτέρω ἀνταποκριθοῦν στήν κλήση τοῦ Θεοῦ⁷⁴.

Ἐν κατακλειδί παραθέτουμε ἓνα ἀκόμη σημαντικό ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Μεγάλου Φωτίου στήν πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή. Σὲ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ὁ Φώτιος ἀπευθύνει, μεθερμηνεύοντας τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, μία διαχρονικὴ πρόσκληση στοὺς Ἰουδαίους νὰ προσέλθουν στὴ χριστιανικὴ πίστη, χωρὶς νὰ θεωρήσουν κώλυμα ἢ αἰσχύνῃ τὴ χρονικὴ τους ὑστέρηση σὲ σχέση μὲ τὰ ἔθνη καὶ ἔχοντας τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεός, ὁ Ὅποιος ποτὲ δὲν σταμάτησε νὰ πραγματοποιεῖ τὸ σωτηριῶδες σχέδιό Του καὶ νὰ προσφέρει τὸ ἔλεός Του, θὰ τοὺς ἀποδεχθεῖ καὶ θὰ τοὺς ἐλεήσει.

Προτρέπεται τοὺς Ἰουδαίους ἐπὶ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν διὰ τούτων, καὶ ἅμα χρηστὰς ἐλπίδας αὐτοῖς ὑποτείνει καὶ πᾶσαν αἰσχύνῃν ἀναιρεῖ. Μὴ αἰσχυνθῆς, φησί, κἂν ἠπειθήσας προσελθεῖν, μηδ' ἀπελπίσης ὡς βραδύτερον προσερχόμενος· τεύξι καὶ ὀφὲ προσίων τοῦ ἐλέους. Καὶ γὰρ καὶ τὰ ἔθνη κληθέντα ἠπειθήσασαν πρότερον, ἀλλὰ νῦν ἐπίστευσεν, μήτε τὴν προτέραν αἰσχυνθέντα ἀπειθείαν, μήτε ὑπὸ τῆς βραδύτητος εἰς τὴν σωτηρίαν παρεμποδισθέντα. Μηδ' αὐτὸς τοίνυν, ὧ Ἰουδαίε, μήτ' αἰσχυνθῆς μήτ' ἀπελπίσης, ἀλλὰ πρόσελθε προθύμως τῇ πίστει καὶ πάντως ἐλεηθήσῃ. Ἡ οὖν προτροπῆς καὶ παραινήσεως τόπον ἐπέχει τὰ εἰρημένα, ἢ καὶ προφητείας, πιστούμενα τὸ μέλλον ἀπὸ τῆς τῶν ἐκβεβηκότων παραθέσεως καὶ μαρτυρίας. Τὸ δὲ «ἠλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ»⁷⁵, καὶ «ἠπειθήσαν τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει»⁷⁶, φησὶν, οὐχ ὅτι ἡ ἀπειθεία τῶν Ἰουδαίων αἰτία γέγονε τοῦ ἐλεηθῆναι τὰ ἔθνη, οὐδ' ὅτι τὸ ἔλεος τῶν ἐθνῶν αἴτιον γέγονε τῆς Ἰουδαίων ἀπειθείας, ἀλλὰ ταῦτα φησι δεικνὺς καὶ διδάσκων, ὅτι ὁ Θεός οὐδέποτε διέλιπε τὸ αὐτοῦ ποιῶν καὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ πηγάζων⁷⁷.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ὁ ἱερὸς Φώτιος ἀξιολογεῖ τοὺς Ἰουδαίους ὄχι μόνον ὑπὸ ἀρνητικῶ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ θετικῶ πρίσμα.

74. Βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ ὁράματος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου γιὰ τὴν τελικὴ ἐνότητα Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων σύμφωνα μὲ τὸ Ῥωμ. 9-11 στὴ μελέτη τῆς Αἰκ. Τσαλαμπούνη, «Οἱ δρόμοι ποῦ δὲν χώρισαν ποτέ: τὸ παράδειγμα τῆς πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολῆς», *Πνευματικὴ Διακονία* 25 (2016), σσ. 15-24.

75. Ῥωμ. 11, 32.

76. Ῥωμ. 11, 31.

77. Φωτίου, *Ἀποσπάσματα*, Staab (ἐπιμ.), *Pauluskommentar*, σσ. 527-528.

Συγκεκριμένα επισημαίνει στα κείμενά του ότι από τον Ιουδαϊκό λαό προήλθαν ο Κύριος και οι απόστολοι, οι οποίοι διέδωσαν το ευαγγέλιο στα Έθνη, δραστηριότητα που συνεχίζεται ακόμη και σήμερα και δὴ και μεταξύ των Ἰουδαίων. Πάρα πολλοὶ Ἰουδαῖοι πίστεψαν ἐξ ἀρχῆς στὸν Χριστό. Ἀκόμη και τώρα ὅμως ἡ δυνατότητα τῆς μεταστροφῆς τους παραμένει ἀνοιχτή, καθ' ὅτι ἰσχύει τὸ ὄραμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου γιὰ τὴν τελικὴ σωτηρία τους ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὰ ἔθνη, χωρὶς βέβαια νὰ αἰρεται ἡ προσωπικὴ εὐθύνη τοῦ καθενός.

Γ. Γενικὰ συμπεράσματα

Βάσει τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου, τῶν πληροφοριῶν που διαθέτουμε γιὰ τὸν βίο του και πρώτιστα τῶν θέσεων του γιὰ τοὺς Ἰουδαίους, τὶς ὁποῖες σταχυολογήσαμε μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα του, μπορούμε νὰ καταλήξουμε στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

1. Ὁ Μέγας Φώτιος δὲν ἀναφέρεται σχεδὸν ποτὲ στοὺς συγχρόνους του Ἰουδαίους, ἀλλὰ κατὰ κανόνα στοὺς Ἰουδαίους τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἄλλωστε, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν σύγχρονό του Πατριάρχη Ἰγνάτιο, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε τοὺς πλέον συντηρητικοὺς Χριστιανοὺς, ὁ Φώτιος ἀνῆκε στὴ μετριοπαθῆ πτέρυγα τῆς τότε Ἐκκλησίας⁷⁸. Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ δὲν μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Φώτιος ἀσκώντας δριμεία κριτικὴ στοὺς Ἰουδαίους τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποσκοπεῖ στὴ δρομολόγηση πολιτικῶν ἐχθρικῶν πρὸς τοὺς Ἰουδαίους τῆς ἐποχῆς του ἢ στὸ νὰ προκαλέσει κάποιου εἴδους κοινωνικὴ κατακραυγὴ ἐναντίον τους.

2. Ἡ ἀποστολὴ βυζαντινῆς πρεσβείας στὸ βασίλειο τῶν Χαζάρων δρομολογήθηκε ἀπὸ τὸ παλάτι, ἀλλὰ, δεδομένου ὅτι μετεῖχαν σὲ αὐτὴν και θεολόγοι ὅπως οἱ δύο ἀδελφοὶ Κωνσταντῖνος (ὁ μετέπειτα Κύριλλος) και Μεθόδιος προετοιμασμένοι νὰ διεξαγάγουν θεολογικὸ διάλογο μὲ ἐκπροσώπους τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ και τοῦ Ἰσλάμ, ὁ Πατριάρχης Φώτιος πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὴν

78. Βλ. σχετικὰ Βλ. Ἰω. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄: Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίαν μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση*, Ἀθήναι 1994, σσ. 97-102.

προετοιμασία της⁷⁹. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὡς λαϊκὸς ἀξιωματοῦχος εἶχε παλαιότερα μετάσχει σὲ διπλωματικὴ ἀποστολὴ στὴ Βαγδάτη καὶ εἶχε σχετικὴ ἐμπειρία⁸⁰. Δεδομένου ὅτι ὁ Ἰουδαϊσμός ἀποτελοῦσε κυρίαρχη τάση στὸ βασίλειο τῶν Χαζάρων καὶ εἰδικὰ στὴν ἄρχουσα τάξη του⁸¹, προκύπτει ἐμμέσως ὅτι ὁ Φώτιος εἶναι ἀνοικτὸς στὸν θεολογικὸ διάλογο μὲ τοὺς Ἰουδαίους καὶ προσβλέπει στὴ μεταστροφή τους.

3. Ἡ σφοδρὴ καὶ ὀξεῖα κριτικὴ τοῦ Φωτίου κατὰ τῶν Ἰουδαίων τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀκολουθεῖ μία μακρὰ παράδοση ἀντιουδαϊκῶν κειμένων καὶ ἀναφορῶν, ἡ ὁποία ἔχει τὶς ρίζες τῆς ἤδη στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ὡστόσο ὁ Φώτιος δὲν φαίνεται νὰ προσκομίζει νέα ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν Ἰουδαίων, ἐνῶ παράλληλα δὲν διαπιστώνουμε ἀναφορὲς ἀκόμη καὶ σὲ προγενέστερα τῆς δικῆς του ἐποχῆς ὀδυνηρὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως φέρ' εἰπεῖν ἡ ἐξέγερση τῶν Ἰουδαίων τῆς Παλαιστίνης κατὰ τῶν Βυζαντινῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου⁸².

4. Ὁ Φώτιος προέρχεται ἀπὸ οἰκογένεια ποὺ διώχθηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας. Ὅταν τὸ 842 ἀποκαθίσταται ἡ τιμὴ τῶν εἰκόνων, ὁ Φώτιος βρισκόταν σὲ ἡλικία 20 ἢ 30 περίπου ἐτῶν⁸³. Ὁ Φώτιος ἀνέρχεται στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸ 858, μόλις 16 χρόνια μετὰ. Τὰ γεγονότα τῆς εἰκονομαχίας εἶναι λοιπὸν ἀκόμη νωπά. Διαβάζουμε στὶς πηγές ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι θεωρήθηκαν συνυπεύθυνοι γιὰ τὴν εἰκονομαχία, ἀφοῦ ὑποτίθεται ὅτι ἐπηρεάσαν τὴν αὐτοκρατορικὴ εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ μὲ τὶς ἀνεικονικὲς δοξασίες τους⁸⁴. Ἐνδεχομένως

79. Βλ. σχετικὰ Κραλίδης, *Χάζαροι*, σ. 228.

80. Σχετικὰ μὲ τὸν διάλογο μεταξὺ Φωτίου, ἀλλὰ καὶ τῶν Βυζαντινῶν τῆς ἐποχῆς του, καὶ Μουσουλμάνων βλ. Μ. Κωνσταντίνου, «Πρεσβεία ἐπ' Ἀσσυρίου. Ἡ ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», *Θεολογία* 86, 1 (2015), σσ. 7-17.

81. Βλ. σχετικὰ Κραλίδης, *Χάζαροι*, σ. 233.

82. Βλ. σχετικὰ Kohen, *History*, σσ. 35-38.

83. Ἐνδεικτικὰ, κατὰ τὸν Φειδᾶ, *Ἱστορία*, σ. 99, ὁ Φώτιος γεννήθηκε γύρω στὸ 820 μ.Χ. Ἀντίθετα ἄλλοι τοποθετοῦν τὴ γέννησή του γύρω στὸ 810 μ.Χ., ὅπως π.χ. ὁ P. Lemerle, *Byzantine Humanism: The First Phase: Notes and Remarks on Education and Culture in Byzantium from Its Origins to the 10th Century*, μετὰφρ. L. Helen καὶ A. Moffatt, ἐκδ. Brill, Leiden 2017, σσ. 209-210.

84. Βλ. σημ. 1. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν Ἰουδαίων μὲ τοὺς εἰκονομάχους κατὰ τὸν 9ο αἰῶνα ἀκόμη καὶ εἰκονογραφικὰ στό: Maayan-Fanar, "Silenus", σσ. 259-275. Ἡ K. Corrigan, *Visual Polemics in the Ninth-Century Byzantine Psalters*, ἐκδ.

οί αντιιουδαϊκές αναφορές του Φωτίου τροφοδοτούνται και από την πρόσφατη αυτήν έμπειρία του. Άλλωστε ό Φώτιος παρομοιάζει έμφατικά τούς αίρετικούς που κατατρύχουν κατά καιρούς την Έκκλησία με τούς Ίουδαίους τής έποχής τής Καινής Διαθήκης.

5. Τά κείμενα του Φωτίου δέν άπευθύνονται σέ Ίουδαίους αλλά σέ Χριστιανούς. Δέν γνωρίζουμε πώς και τί άκριβώς θα έγγραφε εάν άπευθυνόταν σέ Ίουδαίους στο πλαίσιο μιās ιεραποστολής ή ένός θεολογικού διαλόγου, αλλά όπωσδήποτε δέν θα υιοθετούσε τó συγκεκριμένο πολεμικό ύφος. Τελικά ό Φώτιος μετατρέπει τούς Ίουδαίους τών κειμένων του σέ ένα ιστορικό παράδειγμα προς άποφυγήν, ένώ οί σχετικές αναφορές συμβάλλουν στην όριοθέτηση μιās ένιαίας χριστιανικής ταυτότητας, στο κλείσιμο τών πληγών που έχει αφήσει πίσω της ή μακρά περίοδος τής εικονομαχίας, αλλά και στη διαφύλαξη του χριστεπωνύμου πληρώματος από αίρετικές δοξασίες τής έποχής.

6. Τό γεγονός ότι ό Βασίλειος Α΄ προχωρεί σέ μία ήπια άρχικώς προσπάθεια έκχριστιανισμού τών Ίουδαίων τής Αυτόκρατορίας ίσως άποτελεί μεταξύ άλλων και συνέπεια τής εικονομαχικής έριδας. Πάντως δέν φαίνεται νά συνδέεται άμεσα με τόν Φώτιο, παρά τó ότι ή αντιιουδαϊκή ρητορική του τελευταίου δέν άποκλείεται νά διαδραμάτισε κάποιον έμμεσο ρόλο στη διαμόρφωση τής σχετικής πολιτικής του Βασιλείου. Βέβαια έν συνεχεία, βλέποντας ό Βασίλειος ότι ή πολιτική του δέν απέδωσε τά αναμενόμενα άποτελέσματα, προχωρεί στη θέσπιση τής ύποχρεωτικότητας του βαπτίσματος. Ή Έκκλησία ώστόσο πάντοτε υπήρξε αντίθετη σέ οποιαδήποτε άπόπειρα αναγκαστικού έκχριστιανισμού τών Ίουδαίων⁸⁵. Φαίνεται άπίθανο ό Μέγας Φώτιος νά άποτελοΰσε εξάίρεση σέ αυτόν τόν κανόνα, όταν

Cambridge University Press, Cambridge 1992, 130-131, μάλιστα συνδέει εϋθέως τόν Φώτιο με τή δημιουργία χειρόγραφων ψαλτηρίων τής έποχής, τά όποια φέρουν σχετικές μικρογραφίες.

85. Βλ. ένδεικτικά Kohen, *History*, σσ. 51-62, καθώς επίσης και τó έμβληματικό κείμενο του άγίου Μαξίμου του Όμολογητού, έκδοθέν από τόν R. Devreese, «La fin inedité d'une lettre de saint Maxime: un baptême forcé de Juifs et de Samaritains à Carthage, en 632», *Revue des Sciences Religieuses* 17 (1937), σσ. 34-35. Στο κείμενο αυτό ό άγιος Μάξιμος τοποθετείται με σαφή θεολογική επιχειρηματολογία κατά τής πρακτικής του ύποχρεωτικού βαπτισμού Ίουδαίων και Σαμαρειτών σύμφωνα με τήν άπόφαση του Ήρακλείου τó 632.

μάλιστα δὲν ὑπάρχει στὰ κείμενά του ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση.⁸⁶ Ἐπομένως, ἡ συγκεκριμένη πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α΄ ἔναντι τῶν Ἰουδαίων μπορεῖ μὲν ἐν μέρει καὶ ἐμμέσως νὰ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἀντιουδαϊκὴ ρητορικὴ τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε στηρίχθηκε κατ' ἐξοχὴν σὲ μία προϋπάρχουσα παράδοση αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ιδεολογίας⁸⁷, εἶχε συγκεκριμένη στόχευση καὶ δὲν προκύπτει ἀπὸ καμμία πηγὴ ὅτι εἶχε τὴν ἐπίσημη στήριξη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Φωτίου προσωπικῶς.

7. Εἶναι δεδομένο ὅτι κατὰ κανόνα οἱ συγγραφεῖς γράφουν μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ σὲ διαφορετικὸ ὕφος, ἀνάλογα μὲ τὸ κοινὸ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐκάστοτε συγκυρία. Αὐτὸ παρατηροῦμε καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Φωτίου. Ἐνῶ σὲ πολλὰ σχόλιά του εἶναι ὀξύτατος ἔναντι τῶν Ἰουδαίων, σὲ ἄλλα πάλι τονίζει στοιχεῖα θετικὰ γιὰ τὸν Ἰουδαϊσμό, ὅπως τὴν ἀγάπη τοῦ Παύλου ἕως σημείου αὐτοθυσίας γιὰ τοὺς ὁμοεθνεῖς του, τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι ὑπῆρξαν ὁ περιούσιος λαὸς τοῦ Θεοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἀναμενόμενη μεταστροφή τους.

8. Ὁ Φώτιος δὲν θὰ μπορούσε εὐκόλα μέσα στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ συγκυρία νὰ τοποθετηθεῖ ὑπὲρ τῶν Ἰουδαίων ἢ ἔστω νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσει μὲ ἐκπεφρασμένη συμπάθεια, ἀφοῦ οἱ Ἰουδαῖοι ἔχουν κατηγορηθεῖ γιὰ τὴν εἰκονομαχία καὶ ἔχουν ἐν μέρει ταυτισθεῖ μὲ τοὺς εἰκονομάχους. Ὡστόσο, ἐστιάζοντας στοὺς ἱστορικοὺς Ἰουδαίους τῆς

86. Δὲν μπορούμε νὰ ὑπείσέλθουμε ἐδῶ στὴν προβληματικὴ περὶ τοῦ ἂν καὶ κατὰ πόσον ἡ *Εἰσαγωγή* στὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου τοῦ Α΄ (*Πρόχειρον*) ὄντως συνεγράφη ἀπὸ τὸν Φώτιο. Καὶ ἂν ἀκόμη ἰσχύει αὐτό, ὅπως φαίνεται νὰ ἀποδέχεται ἡ σύγχρονη ἔρευνα (βλ. ἐνδεικτικὰ J. H. A. Lokin, “The Significance of Law and Legislation in the Law Books of the Ninth to Eleventh Centuries”, στὸ: A. E. Laiou καὶ D. Simon (ἐπιμ.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, ἐκδ. Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1994, σσ. 78-79), αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ προηγηθεὶς ὑποχρεωτικὸς βαπτισμὸς τῶν Ἰουδαίων ἦταν ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν Φώτιο, ὅπως θεωρεῖ ὁ O. P. Domínguez, “The Mass Conversion of Jews Decried by Emperor Basil I in 873-4: Its Reflection in Contemporary Legal Codes and Its Underlying Reasons”, στὸ: J. Tolan, N. de Lange, L. Foschia καὶ C. Nemo-Pekelman (ἐπιμ.), *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th-11th centuries*, Religion and Law in Medieval Christian and Muslim Societies 2, ἐκδ. Brepols, Turnhout 2014, σσ. 292-302.

87. Βλ. τὴ σχετικὴ ἀνάλυση τοῦ P. Magdalino, “All Israel Will Be Saved? The Forced Baptism of the Jews and Imperial Eschatology”, στὸ: Tolan κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Jews*, σσ. 231-242.

έποχης τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὁ Φώτιος φαίνεται νὰ ἐπιτυγχάνει δύο τινά: (α) Θέτει ἑαυτὸν ἀπέναντι στοὺς Ἰουδαίους, ἐπομένως ἀποκλείει τὴν περίπτωση νὰ κατηγορηθεῖ γιὰ ὑποχωρητικότητα ἢ καὶ γιὰ ταύτιση μαζί τους. (β) Διοχετεύει τὸ ὅποιο ἀντιουδαϊκὸ μένος τῆς ἐποχῆς στὸ ἀπώτατο παρελθόν, μετατρέποντάς το ἔτσι σὲ μία ἀπλὴ ἱστορικὴ ἀνάμνηση, ποὺ δὲν ἀφορᾷ τὸ σήμερα.

9. Ἀσφαλῶς δὲν μποροῦμε νὰ δικαιώσουμε μία ὀξεία ἀντιουδαϊκὴ ρητορικὴ, ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὴ ἐκπορεύεται ἀπὸ ἕναν τόσο σπουδαῖο Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας ὅπως τὸν Μέγα Φώτιο. Ὡστόσο βάσει τῆς ἀνωτέρω ἀναλύσεως μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς λόγους ποὺ ὤθησαν τὸν ἱερὸ Πατέρα σὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ ρητορικὴ μὲ βάση τὶς προσωπικὲς του ἐμπειρίες, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ κοινωνικὰ δεδομένα καὶ τὶς πολιτικὲς καταστάσεις τῆς ἐποχῆς του, ἐπισημαίνοντας συγχρόνως καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει ἐμμέσως νὰ περιορίσει τὶς ὅποιες ἀρνητικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς ρητορικῆς στὸ κοινωνικὸ σῶμα.

Δ. Ἐπίμετρο

Σὲ κάποιον βαθμὸ συναντοῦμε καὶ σήμερα στοὺς κόλπους τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τὴν ἀντιουδαϊκὴ ρητορικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ περιπτώσεις ὅπως αὐτὲς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Δαμασκηνοῦ Παπανδρέου (1891-1949) καὶ τοῦ Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γενναδίου Ἀλεξιάδη (1868-1951), μὲ τὶς παρεμβάσεις καὶ τὴ δράση τῶν ὁποίων διασώθηκαν ἑκατοντάδες Ἑβραῖοι κατὰ τὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς, ἀποτελοῦν μᾶλλον φωτεινὲς ἐξαιρέσεις. Ἡ ρητορικὴ αὐτὴ διασώζεται σὲ ὀρισμένα ὑμνολογικὰ κείμενα, εἰδικὰ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας⁸⁸,

88. Βλ. π.χ. τὸ Δοξαστικὸ τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Μεγάλης Πέμπτης: *Γέννημα ἐχιδνῶν ἀληθῶς ὁ Ἰούδας φαγόντων τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ γογγυζόντων κατὰ τοῦ τροφῆως ἔτι γὰρ τῆς βρώσεως οὔσης ἐν τῷ στόματι αὐτῶν κατελάλουν τοῦ Θεοῦ οἱ ἀχάριστοι καὶ οὗτος ὁ δυσσεβής, τὸν οὐράνιον Ἄρτον ἐν τῷ στόματι βαστάζων κατὰ τοῦ Σωτήρος τὴν προδοσίαν εἰργάσατο. Ὡ γνῶμης ἀκορέστου, καὶ τόλμης ἀπανθρώπου! τὸν τρέφοντα ἐπῶλει καὶ ὃν ἐφίλει Δεσπότην παρεδίδου εἰς θάνατον ὄντως ἐκεῖνον υἱὸς ὁ παράνομος καὶ σὺν αὐτοῖς τὴν ἀπώλειαν ἐκλήρωσατο. Ἀλλὰ φεῖσαι, Κύριε, τοιαύτης ἀπανθρωπίας τὰς ψυχὰς ἡμῶν ὁ μόνος ἐν μακροθυμίᾳ ἀνείκαστος.*

ἀλλὰ καὶ ἀπαντὰ κατ' ἐξοχὴν σὲ κείμενα καὶ προφορικές συζητήσεις ὀρθόδοξων χριστιανικῶν κύκλων, συχνὰ ἐπιρρεπῶν στὴ συνωμοσιολογία.

Θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἀντιουδαϊκὴ ρητορικὴ ἀποτελεῖ μέρος τῆς παράδοσης καὶ τῆς κληρονομιάς τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ ἐπομένως ἔχουμε χρέος νὰ τὴν συνεχίσουμε καὶ σήμερα. Ὡστόσο ὀφείλουμε νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαχρονικότητα τῆς διδασκαλίας τῶν Πατέρων δὲν ἔγκειται στὴ στείρα ἐπανάληψη ἐπὶ μέρους θέσεών τους, ἀλλὰ πρωτίστως στὴν υἰοθέτηση τοῦ πνεύματός τους, τὸ ὁποῖο συνίσταται μεταξὺ ἄλλων στὴν προσαρμογὴ τοῦ λόγου τους στὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς τους, ὥστε οἱ θέσεις τους νὰ γίνονται κατανοητὲς καὶ τελικὰ καὶ ἀποδεκτὲς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ ἐκάστοτε περιβάλλοντός τους.

Στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ περιορισθεῖ ἀποκλειστικὰ σὲ ἐκκλησιαστικὰ κοινά, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐξοικειωμένα μαζί της καὶ μποροῦν νὰ τὴν ἐπεξεργασθοῦν, ἐνδεχομένως καὶ μὲ τὴν κατάλληλη ποιμαντικὴ συνδρομὴ καὶ καθοδήγηση. Λόγω τῆς ἄμεσης διάχυσης τῆς πληροφορίας, ἀκόμη καὶ ὅσα ἀρχικὰ ἀπευθύνονται στοὺς πιστοὺς καταλήγουν τελικὰ νὰ φθάνουν καὶ στοὺς μὴ πιστοὺς καὶ νὰ ἀφήνουν τὸ ἀποτύπωμά τους, θετικὸ ἢ ἀρνητικὸ, στὸν θύραθεν χῶρο.

Παράλληλα, στὴ σύγχρονη ἐποχὴ ἔχουμε πλέον ἀποκτήσει πλήρη συνείδηση τῆς τεράστιας σημασίας τῆς θρησκευτικῆς ἀνεκτικότητας (ἀπὸ κοινῶν μὲ ὅλες τὶς ἄλλες μορφές ἀνεκτικότητας) γιὰ τὴ διατήρηση τῆς εἰρήνης καὶ τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Αὐτὸ ποὺ πλέον ἀβίαστα καὶ βάσει ἐμπειρίας διαπιστώνουμε εἶναι ὅτι μία ὀξεῖα θρησκευτικὴ ρητορικὴ πολεμικοῦ χαρακτήρα μπορεῖ νὰ ὑποδαυλίσει τὸ θρησκευτικὸ μῖσος ὀδηγώντας ἔτσι σὲ ἀνεξέλεγκτες καταστάσεις, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ἀρχικὸς στόχος της.

Ἀντίθετα, πολὺ πιὸ ἀσφαλῆς, γόνιμη καὶ ὠφέλιμη εἶναι μία θρησκευτικὴ ρητορικὴ καταλλαγῆς, σοβαροῦ καὶ τεκμηριωμένου θεολογικοῦ λόγου, καὶ ὑπέρβασης τῶν κάθε λογῆς στερεοτύπων. Μία τέτοια ρητορικὴ, χωρὶς σὲ καμμία περίπτωση νὰ θέτει ἐν ἀμφιβόλω τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη καὶ τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ ἦθος, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει γέφυρα ἐπικοινωνίας, συνεννόησης, ἀλληλοκατανόησης καὶ τελικὰ καὶ ἱεραποστολῆς ἀκόμη.

Πέρα ἀπὸ τὴν ἀντιουδαϊκὴ ρητορικὴ του *ad intra*, δηλαδὴ πρὸς τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἅγιος Φώτιος

διαλέχθηκε με Μουσουλμάνους, μετείχε στη διοργάνωση του διαθρησκευτικού διαλόγου στη βασιλική αυλή των Χαζάρων και βέβαια έλαβε την πρωτοβουλία της ιεραποστολής στους Σλάβους της Μοραβίας. Αυτό του είδους ή δραστηριότητα του ιερού Φωτίου καταδεικνύει το άνοιχτο πνεῦμα του και τη δυνατότητά του να προσαρμόζεται άποτελεσματικά στις εκάστοτε συνθήκες και προκλήσεις. Στη σύγχρονη πραγματικότητα, που είναι πολύ πιο σύνθετη και πολύπλοκη σε σχέση με αυτήν του ένατου αιώνα στο Βυζάντιο, ακριβώς ή στάση αυτή του Μεγάλου Φωτίου μπορεί τηρουμένων των αναλογιών να άποτελέσει όδοδείκτη για τη στάση που μπορεί και όφείλει ή Έκκλησία μας να έχει έναντι των έτεροδόξων, καθώς και έν γένει του μη χριστιανικού σε μέγαλο βαθμό κόσμου, στον όποιο ζούμε.

SUMMARY

Saint Photios's Views on the Jews

Christos Karakolis, *Professor*
Department of Theology, National and Kapodistrian University of Athens

The time of Photios the Great was crucial for the Jewish-Christian relations. The Byzantine Empire exited the iconoclastic controversy in 842 AD, for which the Jews had been partly held responsible. In 861 AD, the Byzantines attempted to approach the Khazars, who had largely embraced Judaism. Furthermore, starting in 872, emperor Basil I made a series of attempts to convert the Byzantine Jews to Christianity.

This historical background is reflected by the numerous references to the Jews in Photios's works. Photios generally utilizes acute anti-Jewish rhetoric, through which he seems to be seeking to construct a unified Christian identity following the iconoclastic divide. It is noteworthy, however, that Photios focuses his anti-Jewish rhetoric on the events of the New Testament, while he avoids referring to the Jews of his time and thereby inciting tension towards them. He also makes positive remarks about Jewish believers and states his faith in the eschatological conversion of all Jews to Christianity.

While Photios addresses his sermons and writings to an exclusively Christian audience, the discourse of modern-day Church is de facto addressed to humanity as a whole. Therefore, our Church should rather adopt a rhetoric of reconciliation, promote a sincere theological discourse, and transcend all sorts of stereotypes. The theological dialogue between the Byzantines and the Khazars, inspired by Photios the Great, is a valuable precedent in this endeavor.